

Dagmara Chylińska, dagmara.chylinska@uwr.edu.pl, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Gerard Kosmala
Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach, Katedra Turystyki i Prozdrowotnej Aktywności Fizycznej, Zakład Teoretycznych Podstaw Turystyki

Turystyka miejska schodzi pod ziemię. Rola piwnic i podziemi w turystyce – zarys zagadnienia

Słowa kluczowe: podziemia miejskie, podziemne atrakcje turystyczne, podziemna trasa turystyczna, przestrzeń miejska

Abstrakt

Miejska przestrzeń turystyczna staje się coraz bardziej pełna, tworzą ją m.in. atrakcje turystyczne, coraz częściej wykreowane, by raczej tworzyć niż zaspokajać już istniejące potrzeby (turystyczne). W ostatnich latach w Polsce szczególnie mocno zaistniały w turystyce podziemia miejskie, wśród nich głównie obiekty pokopalniane, ale także piwnice, krypty, schrony i wiele innych. Autorzy artykułu podjęli próbę zebrania podstawowych informacji i uporządkowania wiedzy na temat podziemi miejskich – oszacowania wielkości i zróżnicowania istniejących zasobów, zaproponowania ich systematyki, analizy sposobów ich wykorzystania i zagospodarowania dla potrzeb turystyki ze szczególnym uwzględnieniem problemów, których następczą nie tylko na etapie realizacji, ale przede wszystkich użytkowania.

Wprowadzenie i założenia

Miasto jest bez wątpienia najczęściej penetrowaną przestrzenią turystyczną. W szczycie sezonu turystycznego tysiące turystów dziennie przemierzają ją w poszukiwaniu wrażeń, doznań, informacji itd., kolekcjonując doświadczenia w postaci obrazów, pamiątek i wspomnień. Największe zainteresowanie budzi zwykle centrum miasta, najczęściej tożsame ze starówką, ze względu na koncentrację zabytków, muzeów i wydarzeń. Jest to równocześnie przestrzeń dobrze zagospodarowana turystycznie oraz ogólnie dobrze utrzymana – w przypadku Polski często zrekonstruowana, ze względu na zniszczenia z drugiej wojny światowej. Prócz centrum turyści docierają także do innych części miasta, które posiadają walory turystyczne.

Turyści poznają miasto przede wszystkim z poziomu powierzchni ziemi – wędrując ulicami, wchodząc do obiektów. W wielu przypadkach w zasadzie dokonali już całkowitego „przejęcia” miejskiej przestrzeni turystycznej, doprowadzając do jej szkodliwej społecznie gentryfikacji. Od dawna też, dla lepszego, pełniejszego, o większym zasięgu, penetrowania tej przestrzeni turyści dostawali się wyżej, ponad powierzchnię ziemi: na wieże kościelne, dachy budynków, czasami wykorzystując specjalne konstrukcje udostępniające „widoki”. Nie są to jednak wszystkie możliwości, które pozwalają na wszechstronne poznawanie miasta a turystyka i turysta to „nienasycone monstra”. Wraz z rozwojem lotnictwa można miasto poznawać z powietrza, ale nieco wcześniej nastąpiło nie następczące (pozornie?) tylu trudności „zejście pod ziemię” – do piwnic, tuneli, schronów i innych podziemi.

Miejsca takie jak piwnice, stare tunele i przejścia pod ziemią (nie mylić z przejściami podziemnymi – elementami sieci komunikacyjnej), podziemia pod starymi budowlami, krypty, schrony, itp. nie doczekały się jak dotąd w Polsce kompleksowego opracowania na temat ich roli w turystyce, w przeciwieństwie do naturalnych obiektów, jakimi są jaskinie oraz obiekty antropogeniczne, przede wszystkim o genezie górniczej. Dotychczas powstało

niewiele prac dotyczących chociażby wybranych aspektów omawianej problematyki [Olszewski i in. 2015; Paciorek, Zbiegieni 2010] lub studium przypadku [Mikoś, Chmura 2004 i 2005; Chmura, Migdas 2005; Wałach, Hydzik 2010; Żurek i in. 2010]. Jedynym zjawiskiem, które zdaje się budzić większe zainteresowanie są tzw. podziemne trasy turystyczne [Mikoś, Chmura 2003 i 2005; Wałach, Hydzik 2010; Wieja, Chmura 2007, 2013 i 2015; Chmura, Wójcik 2009] lub ich warianty [Zagożdżon i Zagożdżon 2010], przy czym autorzy zwykle skupiają się na stronie praktycznej zjawiska, pomijając lub przechodząc do porządku dziennego nad zagadnieniem – czym jest rzeczona „trasa”?

Próbie taką podjęła Matyjasik [2010], wychodząc od krytyki definicji opracowanej przez Stowarzyszenie Podziemnych Tras Turystycznych w Polsce (SPTT) [Roszkiewicz 2011]. Jej propozycja, będąca w zasadzie korektą tej proponowanej przez SPTT, zawiera nadal pewne dyskusyjne stwierdzenia, jak się wydaje istotniejsze od tych korygowanych. Obie definicje bowiem zdają się traktować podziemną trasę turystyczną zarówno (a może nawet bardziej) jako walor turystyczny („stworzona przez naturę”, „obiekt... przejawiający walory turystyczne” – cokolwiek to znaczy), jak i element zagospodarowania turystycznego (zorganizowana obsługa)¹. Poniższa propozycja nieco innego jej rozumienia jest, jak się wydaje, zgodna z intuicyjnym jej pojmowaniem w wielu opracowaniach. Ze względu na genezę („trasa” nie ma pochodzenia naturalnego) oraz pełnione funkcje (przystosowanie przestrzeni do obsługi turystów) „podziemną trasę turystyczną” należałoby traktować jako rodzaj szlaku turystycznego pieszego², który jest elementem zagospodarowania turystycznego, ułatwiającego korzystanie z walorów, jakimi są same podziemia, ich wyposażenie itd. Jest więc zawsze tworem człowieka, który chce ułatwić turystom konsumowanie podziemnych atrakcji. Nie jest konieczna, ale bywa przydatna, chociażby ze względów bezpieczeństwa. Być może należałoby konsekwentnie „trasę” zastąpić słowem „szlak” w nazwie tego elementu infrastruktury turystycznej, co nie będzie łatwe ze względu na to, iż rynek turystyczny przyzwyczał użytkowników do obecnego określenia.

Wiele prac skupia się na problemach udostępnienia turystycznego – ponownie – głównie obiektów naturalnych (chłonność turystyczna, ochrona walorów) i pogórczych (zagrożenia górnicze, bezpieczeństwo, nadzór) [zob. np. Duży i in. 2016; Zagożdżon, Zagożdżon 2016; Wierzbicki i in. 2017], rzadziej typowych podziemi w centrach miast [Płóska 2007; Stojak 2017]. Sam problem wykorzystywania piwnic i podziemi w turystyce jednak tu i ówdzie był sygnalizowany [Kałucki 2009]. Znacznie częściej są one wzmiankowane, zwłaszcza w materiałach „użytkowych”: przewodnikach turystycznych, broszurach, materiałach promocyjnych [Marciniak 2016] lub po prostu ukazywane jako konkretne atrakcje turystyczne [zob. Lorenc 2006; Wartak, Wieja 2011] czy produkty turystyczne [*Podziemna Trasa Turystyczna Rzeszowskie piwnice* b.r.]. O piwnicach i podziemiach piszą też historycy, historycy sztuki, archeolodzy i konserwatorzy zabytków [np. Lubicz-Sadkowski 2000; Stabrowska 2001; Łysiak 1971; Romańczuk 2016], jednak rzadko nawiązują do ich turystycznego wykorzystania. Stąd podjęta tu próba uporządkowania wiedzy na temat podziemi miejskich – oszacowania wielkości i zróżnicowania istniejących zasobów, zaproponowania ich systematyki, omówienia dotychczasowych sposobów ich wykorzystania i zagospodarowania dla potrzeb turystyki ze szczególnym uwzględnieniem problemów, które następcząją (zarówno na etapie realizacji jak i użytkowania). Swym zasięgiem opracowanie obejmuje miasta w Polsce, traktując badane obiekty jako potencjalne lub faktyczne elementy służące turystyce miejskiej, która jest tu rozumiana szeroko, jako dowolne aktywności turystów na obszarze miast.

Autorzy w badaniach uwzględniają dostępne źródła i materiały dotyczące omawianych obiektów, literaturę przedmiotu i własne badania wybranych miejsc. Wykorzystane zostaną

¹ Prowadzi to do dość dyskusyjnych stwierdzeń, np. datowanie pierwszych podziemnych tras turystycznych na XV, XVII i XVIII wiek [Matyjasik 2010, s. 28].

² W rzadkich przypadkach przybiera inny charakter: przejazd kolejką, pływ.

również obserwacje poczynione w różnych podziemnych atrakcjach turystycznych przy okazji pobytu niezwiązanego z prowadzeniem badań (jako turysta, jako uczestnik konferencji naukowej). Powyższe założenia sprawiają, że w niektórych obszarach opracowanie ma charakter bardziej autorskiej koncepcji (np. typologia), będącej podstawą dalszych prac i przede wszystkim dyskusji naukowej, niż ostatecznych ustaleń.

Rzeczona inwentaryzacja zasobów i walorów turystycznych (które można zaliczyć do kategorii podziemi miejskich), przeprowadzona została w pierwszej połowie 2018 roku. Przyjęto, że wykonana zostanie poprzez systematyczne przeglądanie zasobów internetowych, zgodnie z założeniem, że źródła internetowe (ze względu na ich liczbę, różnorodność oraz cel i zasady funkcjonowania), przynajmniej wzmiankują o każdym interesującym nas zjawisku. Wydaje się to być jedyną, a jednocześnie skuteczną metodą w miarę szybkiego (i ograniczającego koszty) zlokalizowania badanych zjawisk. Praktycznie inwentaryzacja polegała na wpisywaniu w popularną wyszukiwarkę internetową nazw kolejnych polskich miast oraz słów kluczowych, takich jak „podziemia”, „piwnice”, „krypty”, „podziemna trasa turystyczna”, „schrony”, a następnie przeglądaniu tych pojawiających się stron, które w linku/odnośniku lub opisie sugerują związek z badaną problematyką. Jakkolwiek metoda ta nie daje pewności dotarcia do informacji o absolutnie wszystkich istniejących podziemiach miejskich będących atrakcjami turystycznymi, to liczba tych ewentualnie niezauważonych jest co najwyżej niewielka. Zamieszczanie w Internecie informacji, reklamowanie, relacjonowanie wydarzeń dotyczących podziemi miejskich nie jest obowiązkowe, ale jest to jedna z najpopularniejszych, łatwo dostępnych i stosunkowo tanich dróg dotarcia do potencjalnych zainteresowanych atrakcją, a informowanie o jakichkolwiek podziemiach może wzmocnić zainteresowanie miastem, wpływać na jego wizerunek. Niebagatelne znaczenie ma także fakt, że relacjonowanie zachodzących zmian – w tym przypadku dotyczących podziemi – to element pracy dziennikarskiej, jak i służb odpowiedzialnych za *publicity*. Przy takich założeniach można przyjąć, że prowadzone badania pozwoliły na szacunkowe ustalenie liczby i zróżnicowania walorów turystycznych oraz, jak to ujmuje Kowalczyk [1997, s. 23], potencjalnych walorów turystycznych, czyli podziemi miejskich, które mogą stać się atrakcjami turystycznymi. Podczas przeglądania źródeł internetowych zbierano informacje o lokalizacji podziemi, ich specyfice i czasie powstania, wykorzystaniu, zagospodarowaniu turystycznym oraz nazewnictwie. Ponad 1700 zebranych bazowych informacji o podziemiach w miastach w Polsce umieszczono w zbiorczej tabeli inwentaryzacyjnej. Ponadto zgromadzono materiały prasowe i notatki o badanych zjawiskach. Baza inwentaryzacyjna jest w zbiorach autorów (ze względu na ilość zgromadzonych informacji), natomiast wyniki wykorzystano w dalszej części artykułu.

O początkach turystycznego zainteresowania podziemiami miejskimi

By turyści zaczęli odkrywać podziemia, trzeba było przełamać opór – to brudne, niegościnne, niekiedy wrogie miejsca, opresyjne etc. Szczury są uznawane za ich stałych mieszkańców, a nie jest to właściwe towarzystwo dla zwykłego człowieka. Jakkolwiek ciemne i niegościnne mogą się wydawać te przestrzenie, prawdą jest, iż towarzyszą człowiekowi od stuleci, jeśli nie od początków osadnictwa. Pierwsi ludzie zamieszkiwali jaskinie, „oswoili mrok”, wykorzystując walory użytkowe i ochronne tych naturalnych schronień. Pierwsze prymitywne domostwa kryły się również częściowo pod ziemią (ziemiarki i półziemiarki), budowle tego rodzaju wykorzystywano także do przechowywania płodów rolnych, żywności przetworzonej lub zabezpieczeniu materiału sadzeniowego. Naturalną konsekwencją tego że, pojawiające się w czasach późniejszych murowane budowle wymagały podpiwniczeń, stało się wykorzystywanie ich również w celach użytkowych, przeważnie handlowo-magazynowych, dowolnie kształtując podziały, często niezależnie

od części nadziemnych budowli, w zależności od potrzeb. Część kubatur piwnicznych wykorzystywano w charakterze punktów usługowych, lokalizowano w nich zakłady drobnej wytwórczości, a nawet mieszkania dla ludności o najniższym statusie społeczno-ekonomicznym. W czasach wojen, piwnice miejskie zapewniały mieszkańcom schronienie, w polskiej historiografii najjaskrawszym tego przykładem są piwnice miejskie powstańczej Warszawy (1944), które łączone zapewniały powstańcom (oprócz kanałów) możliwość przemieszczania się niezależnie od warunków panujących na zewnątrz.

W wielu historycznych miastach zaskakuje duża liczba podziemnych kondygnacji. Jest ona jednak naturalną konsekwencją rozwoju miast, które w czasach historycznych były niszczone przez pożary czy inne kataklizmy, zrównujące z ziemią całe nieraz całe kwartały zabudowy. Ze względów praktycznych zgłiszczy lub gruzowisk nie usuwano, budowano na zachowanych wyższych kondygnacjach, a pomieszczenia pod nimi stawały się kolejnymi poziomami piwnic. O procesie „rośnięcia” miast zarówno ku górze, jak i dołowi, świadczą wejścia do zabytkowych budowli znajdujące się niekiedy kilkadziesiąt centymetrów poniżej współczesnego poziomu ulic.

Podziemia w miastach spełniały również funkcje sepulkralne. Pochówki w miejskich katakumbach znane są już od czasów starożytnych, grzebano w nich m.in. pierwszych chrześcijan. Nieodłącznym elementem historycznych miast były także krypty kościołów czy klasztorów, gdzie chowano duchownych lub najznakomitszych członków lokalnych społeczności. W końcu XVIII w. podziemne kubatury w miastach (różnego pochodzenia) wykorzystywano jako miejsce składowania ludzkich szczątków przenoszonych z likwidowanych w tym czasie cmentarzy przykościelnych, przenoszonych do nowych peryferyjnych lokalizacji. Najśłynniejszym przykładem tego procederu są liczne katakumby paryskie. Podziemne korytarze i chodniki w miastach to także skutek prowadzonych przez setki lat prac fortyfikacyjnych; kazamaty bastionów, chodniki minerskie to tylko niektóre fragmenty istniejących w miastach podziemnych dzieł obronnych.

W miarę rozwoju miast, budowano w nich również coraz nowocześniejszą infrastrukturę, głównie kanalizacyjną, a w czasach nowożytnych również komunikacyjną (tunele metra). W Polsce pierwsze nowoczesne i kompleksowe rozwiązania pozwalające na efektywne odprowadzanie ścieków komunalnych zastosowano w Gdańsku w 1871 roku, budując według projektu Eduarda Wiebe kompleksowy system spławny. Później podobne rozwiązania zastosowano w innych miastach, m.in. w Warszawie, Łodzi, Włocławku i Radomiu [Wartak, Wieja 2011]. Wznoszone zwykle metodą odkrywkową przy zastosowaniu nowoczesnych technik inżynierskich i materiałów „pospolite i przyziemne” kanały stanowiły prawdziwie zaawansowane technologicznie dzieła inżynierii i budownictwa. Pod powierzchnią zabudowanego centrum miasta rozrastał się prawdziwy labirynt tuneli, zbiorników, korytarzy – ukryte podziemne miasto, o rozmiarach którego mieszkańcy niejednokrotnie nie mieli pojęcia.

Podziemne konstrukcje o różnym, całkowicie utylitarnym przeznaczeniu w mieście (np. tunele drogowe czy metra), nawet bez cech historycznych czy zabytkowych, stanowią zwykle wielką atrakcję, ze względu na skalę i nowoczesność. Często stają się także przestrzenią sztuki, spontanicznego *street artu* czy bardziej skoordynowanych działań środowisk twórczych. Najbardziej turystycznie znanym przykładem w Europie są stacje metra w Sztokholmie, spośród ponad 100 aż 90 udekorowano sztuką lub zaaranżowano w ciekawy, twórczy sposób [<https://www.visitstockholm.com/see--do/attractions/art-in-the-subway/>]. W Polsce za przykład (w nieco mniejszej skali) może posłużyć jedno z przejść podziemnych w centrum Wrocławia – Przejście Słodowe, gdzie na jednej z jego ścian powstał w 2016 roku ceramiczny mural zatytułowany „Spotkajmy się/Let’s meet”, upamiętniający fakt pełnienia przez miasto funkcji Europejskiej Stolicy Kultury. Wspólny projekt firmowało aż 262 artystów [<http://wroclaw.naszemiasto.pl/artykul/mural-zdobi-centrum-wroclawia,3914572,artgal,t,id,tm.html>].

W czasach nowożytnych, w skutek obu wojen światowych, których niszczycielska moc skierowana była w niespotykanej dotychczas skali przeciw ludności cywilnej, w miastach powstało wiele stałych schronów przeciwlotniczych, później, w okresie tzw. zimnej wojny, także przeciwatomowych. Doraźnie jako miejsca ukrycia, np. podczas nalotów bombowych wykorzystywano także podziemne korytarze i hale komunikacyjne, jak np. tunele i stacje londyńskiego metra. W podziemnych strukturach lokowano także zakłady zbrojeniowe, przenoszone z miejsc zagrożonych bezpośrednio atakami ze strony nieprzyjaciela.

Zainteresowanie podziemiami w kontekście turystycznym związane jest z szeregiem okoliczności, przypadków lub celowych działań. Dostępność krypt i podziemi klasztornych wzrosła na skutek ich sekularyzacji np. na terenie historycznych Prus po kasacji zakonów w 1810 roku, w skutek zmiany funkcji szeregu obiektów poklasztornych (desakralizacji) lub braku właściwej opieki, np. po drugiej wojnie światowej na terenie tzw. Ziemi Odzyskanych. Niekiedy „sensacyjny” charakter miejskich podziemi ujawniał się przypadkiem, pod wpływem naturalnych, ale katastrofalnych zjawisk (np. osunięć ziemi) lub aktywności człowieka (najczęściej prac budowlanych), podczas których natykano niespodziewanie na zapomniane lochy, krypty czy piwnice. Na istnienie, a następnie możliwości wykorzystania także dla celów turystycznych podziemi pod zabudowę miejską rzuciły nowe światło problemy urbanistyczne i konserwatorskie związane z osiadaniem i pękaniem staromiejskich budynków. Sprzyjał temu charakter gruntów, w których drążono podziemne tunele – miękkie osady, takie jak lessy, gliny czy utwory krasowijące ułatwiały w przeszłości budowniczym pracę (w Polsce np. pod Sandomierzem, Rzeszowem [zob. Mularz, Rybicki 1999; Proksa 2011, s. 346]), poddawały się łatwo naturalnym procesom niszczenia czy deformacji gruntu. Walka o centrum Kłodzka, zapadająca się miejscami starówka Świdnicy (piwnice miejskie i podziemia twierdzy świdnickiej), problemy osiadającego Sandomierza – choć stanowią wyzwanie dla inżynierów, urbanistów czy konserwatorów zabytków, ujawniają szerszemu gronu zainteresowanych potencjalne walory użytkowe podziemi, jak również ogromny potencjał turystyczny związany z ich barwną (nie tylko użytkową) historią. Niecodziennosc, tajemnica, legendy o skarbach, mrok, echo dawnego „życia” podziemi to tylko niektóre z ich cech stanowiące magnes przyciągający różnorodne grupy turystów.

Utrata pierwotnych funkcji użytkowych części obiektów podziemnych w miastach, takich jak schrony dla ludności cywilnej czy niektórych elementów sieci wodno-kanalizacyjnej (kolektory, ejektory ściekowe), w wielu przypadkach obiektów własności publicznej oraz posiadających unikatowe walory poznawcze, historyczne czy zabytkowe, skłania decydentów do poszukiwań dla nich nowych, społecznie użytecznych zastosowań. Przykładem jest tu chociażby adaptacja XIX-wiecznego kolektora ściekowego w Przemyśle jako części miejskiej trasy turystycznej [Wartak, Wieja 2011] czy innych jeszcze starszych konstrukcji sanitarnych w mieście [zob. Chmura, Mikoś 2009].

Za czynnik inicjujący turystyczne wykorzystanie podziemi miejskich może być również uznany wzrost zainteresowania nimi wszelkiego rodzaju grup eksploratorskich, często o charakterze nieformalnym, pasjonackim (m.in. z kręgu *urban exploration*). Zaangażowanie tego rodzaju środowisk w wielu miejscach pozwoliło na udostępnienie turystom obiektów zapomnianych lub od lat nieużytkowanych, w których potencjał, zdawałoby się, nikt nie chciał wcześniej uwierzyć (np. okresowe pokazywanie turystom schronu z czasów drugiej wojny światowej pod pl. Solnym we Wrocławiu). Udostępnienie poprzedzone adaptacją turystyczną to także pokłosie szerszej zakrojonych prac rewitalizacyjnych w najcenniejszych, a więc często i najstarszych, częściach miast. Podziemna lokalizacja np. obiektów gastronomicznych, restauracji, ale i klubów, kawiarni czy piwiarni (tych ostatnich nawiązujących często do oryginalnych funkcji podziemi), podnosi atrakcyjność miejsc, kształtując ich unikatowe *genius loci*, pozwalając wyróżnić się im na coraz bardziej konkurencyjnym rynku turystycznym.

Podziemia w miastach jako atrakcje turystyczne

Klasyfikując podziemia w miastach jako klucz podziału można przyjąć ich pierwotne przeznaczenie albo genezę powstania. Biorąc pod uwagę to ostatnie, należy pamiętać, że niektóre z nich powstały bez udziału człowieka (w efekcie procesów niezwiązanych z jego ukierunkowaną działalnością w mieście), np. jaskinie. Jednak zdecydowana większość to obiekty antropogeniczne, a ich różnorodność wynika przede wszystkim z funkcji, które pełniły bądź pełnią (tab. 1).

Tab. 1. Rodzaje obiektów podziemnych w mieście według głównych funkcji

Dziedzina działalności	Podziemia
Górnictwo	Kopalnie
Handel/Usługi/Przechowywanie	Piwnice Inne podziemia pod zabudową miejską Inhalatoria, grotty solankowe Jaskinie
Przemysł	Zbiorniki przemysłowe Zakłady przemysłowe (podziemne) Piwnice
Infrastruktura komunikacyjna	Tunele metra i kolei podziemnej Tunele drogowe Przejścia podziemne
Infrastruktura komunalna miasta	Kolektory i tunele ściekowe
Sfera społeczno-kulturowa (głównie religijna)	Krypty kościelne i grobowe Katakumby Inne podziemia pod zabudową miejską Jaskinie
Sfera obronna	Kazamaty obiektów fortyfikacyjnych Chodniki minerskie Schrony przeciwlotnicze i przeciwiatomowe

Źródło: opracowanie własne

Spośród nich niektóre znalazły się w turystyce w formie naturalnej, bez zmian przeniesione do innej funkcji – współczesne zagospodarowanie turystyczne eksponuje pierwotną formę obiektu, pozostającą w zgodzie z jego oryginalnym przeznaczeniem (np. zabytkowe kopalnie). Inne wykorzystywane są jako służąca turystyce przestrzeń ekspozycji, stając się areną różnego rodzaju działalności muzealnej, kulturalno-rozrywkowej a nawet zdrowotnej i sportowej. Atrakcyjność turystyczna miejskich podziemi wiąże się niekiedy z niewyjaśnioną, otoczoną aurą tajemnicy genezą (np. sztolnie Arado w Kamiennej Górze promowane hasłem „zaginione laboratorium Hitlera”), nakładającymi się różnorodnymi walorami turystycznymi (np. także poniemieckie wydrążone we wnętrzu góry schrony w Będzinie, w obrębie których można zaobserwować skutki działania sił przyrody – spękania i przesunięcia ścian chodników w obrębie uskoku tektonicznego), czy nietuzinkowymi formami eksploracji (nocne zwiedzania, zwiedzania fabularyzowane, zwiedzania przy świecach itp.). Do miejsc tego typu przyciąga również stojąca za nimi wielka historia, często tragiczne losy zbiorowości czy indywidualnych ludzi. Tak jest w przypadku piwnic przy ul. Strzeleckiej 10a na Pradze-Północ w Warszawie służących w 1945 roku jako katownia NKWD³.

Podziemia stają się zatem przedmiotem różnych form turystyki, zarówno wypoczynkowej (turystyka uzdrowiskowa, ekoturystyka), jak i (przede wszystkim) poznawczej, zwłaszcza różnych rodzajów turystyki kulturowej: turystyki dziedzictwa, turystyki industrialnej, turystyki religijnej, turystyki eventowej, a nawet tanatoturystyki.

Próby dokonania systematyki podziemi miejskich jako walorów turystycznych można przeprowadzić z różnych punktów widzenia. Wykorzystując systematykę zawartą w książce

³ Podziemia udostępniane są jedynie okazjonalnie, właściciel – Instytut Pamięi Narodowej planuje przekształcić obiekt w placówkę edukacyjną [Urzykowski 2018].

„Geografia turystyki Polski” [Lijewski i in. 2008], gdzie kryterium rozróżniania walorów turystycznych jest motyw podróży albo inaczej cel wykorzystania danego obiektu, czy zjawiska, podziemia miejskie należą przede wszystkim do czterech typów walorów krajoznawczych kulturowych (pozaprzyrodniczych). Będą to zabytki architektury i budownictwa (podziemia budowli, piwnice, krypty, kopalnie itp.), obiekty historyczno-wojskowe (schrony, bunkry, podziemia fortyfikacji), miejsca i muzea martyrologii (kazamaty, podziemia więzień, podziemia fortyfikacji itp.) oraz zabytki działalności gospodarczej i techniki (kopalnie, podziemia zakładów przemysłowych, tunele, schrony itp.). Sporadycznie podziemne atrakcje turystyczne można zaliczyć do miejsc pielgrzymkowych (katakumby, krypty), miejsc i rezerwatów archeologicznych (podziemia budowli, w których znaleziska archeologiczne wzbudziły zainteresowanie badaczy, jak np. w Wiślicy), a także wiążą się ze współczesnymi imprezami kulturalnymi, jeśli takowe są w nich organizowane (i nawiązują tematycznie do podziemi). Nieliczne podziemia zalicza się do walorów krajoznawczych przyrodniczych (naturalnych). Należą do nich naturalnie powstałe jaskinie czy grotty oraz – nieco częściej występujące, nie tylko w jaskiniach – interesujące obiekty lub zjawiska geologiczne (układ warstw skalnych, skały same w sobie, formy naciekowe, konkretne, skamieniałości itp.), określane jako inne obiekty geologiczne. W jaskiniach można napotkać osobliwości flory bądź fauny (lub szczątki roślin i zwierząt oraz ślady bytności człowieka, które mają znaczenie archeologiczne czy paleobotaniczne), a także interesujące obiekty i zjawiska hydrograficzne.

Podziemne atrakcje turystyczne mogą również być walorami wypoczynkowymi. Komory powstałe w wyniku wydobywania niektórych surowców oraz sam minerał są przyczyną powstania specyficznego, korzystnego bioklimatu (kopalnie soli, sztolnie radonowe), czasem wykorzystywanego w procesach leczenia, rehabilitacji, wspomagającego te procesy, czy po prostu poprawiającego samopoczucie. Wiele podziemi (kopalnie, schrony, tunele, podziemia budowli itp.) zapewnia ciszę, tak ważną w przypadku wypoczyniania, jednak ze względu na zazwyczaj krótki czas przebywania w podziemiach walor ten rzadko może być w pełni wykorzystywany.

Klasyfikacja genetyczna podziemnych atrakcji turystycznych może się wydawać precyzyjniejszą i prostszą, jednak daje nam jedynie informacje o przyczynie powstania obiektu/miejsca, co niekoniecznie musi mieć związek z obecnym turystycznym wykorzystaniem. Podziemne atrakcje turystyczne są prawie wszystkie pochodzenia antropogenicznego, tylko nieliczne mają pochodzenie naturalne (jaskinie, grotty, podziemne obiekty geologiczne i geomorfologiczne itp.). Ze względu na różnorodność atrakcji pochodzenia antropogenicznego wyróżnić wśród nich można te o genezie gospodarczej (kopalnie, sztolnie, zbiorniki, podziemia zakładów przemysłowych), komunalno-komunikacyjnej (tunele transportowe, tunele ściekowe, kolektory, zbiorniki, podziemia szpitali itp.), usługowo-magazynowej (piwnice, podziemia budowli itp.), militarnej (schrony, bunkry, kazamaty) oraz religijnej (krypty, katakumby itp.). Podobnie jednak jak w innych przypadkach, także tu nie jest jasne, czy faktycznie kryteria te dotyczą genezy czy pełnionej funkcji (lub są one ze sobą powiązane).

Omawiane w artykule miejskie obiekty podziemne po części są atrakcjami turystycznymi. Świadczy o tym opisywanie ich w przewodnikach turystycznych czy, dobitniej, wycieczki zwiedzające np. Chełmskie Podziemia Kredowe, krypty grobowe biskupów, kopalnię Guido etc. Podobnie potwierdzenie znajdujemy w faktach, iż różne instytucje podjęły się trudu zagospodarowania podziemi dla potrzeb ruchu turystycznego a inwestorzy widzą – przede wszystkim ekonomiczny – sens wykorzystania np. piwnic czy lochów dla celów obsługi ruchu turystycznego (najczęściej w postaci restauracji).

Podziemia miejskie w Polsce jako zasoby turystyczne są trudne do oszacowania, przede wszystkim ze względu na zachodzące stale zmiany. Miejsc takich przybywa z powodu ich odkrywania (np. średniowieczne piwnice) oraz zmiany funkcji niektórych obiektów,

związanej przede wszystkim z zakończeniem działalności wydobywczej kopalń. Z kolei zasoby te ulegają zmniejszeniu przede wszystkim ze względów bezpieczeństwa, co jednak może mieć charakter przejściowy (do momentu poprawy warunków bezpieczeństwa⁴) lub celowej bądź przypadkowej likwidacji (np. inwestycje budowlane).

Podjęta próba oszacowania zasobów podziemi miejskich będących (i mogących być) atrakcjami turystycznymi przyniosła oczekiwane rezultaty. Co prawda należy zakładać, że przeprowadzona inwentaryzacja nie jest kompletna⁵, to jednak jest najprawdopodobniej najpełniejszym zbiorem danych. Rzeczywiste liczby mogą być nieco większe ze względu na fakt odrzucenia informacji budzących wątpliwości, np. wzmianek, których nie dało się potwierdzić w innych doniesieniach bądź wątpliwych⁶, jak też możliwość braku jakichkolwiek informacji w Internecie na temat jakiejś „podziemnej atrakcji”.

Ustalono, że w ponad 400 miastach w Polsce znajdują się podziemia, które mają lub mogą mieć w przyszłości jakiegokolwiek znaczenie dla turystyki (tab. 2). Województwo z największą stwierdzoną liczbą miast z podziemiami (51 – wielkopolskie) więcej niż czterokrotnie przewyższa pod tym względem województwo z najmniejszą liczbą (12 – podlaskie). Ponad jedna trzecia takich miast znajduje się w trzech województwach: wielkopolskim, dolnośląskim i śląskim. W pierwszych dwóch przypadkach są to jednocześnie województwa z największą bezwzględną liczbą miast. Wiek miast (im starsze tym więcej zasobów), ich historia (wpływa zarówno na możliwości, jak i straty zasobów), specjalne okoliczności (położenie, surowce, ranga administracyjna itp.), prócz bezwzględnej liczby miast, wpływają na sumaryczny wynik dotyczący podziemi ogółem w poszczególnych województwach.

Tab. 2. Zasoby i walory turystyczne podziemi w miastach

Województwo	Rejestrowane miasta posiadające			Liczba miast plan. udost.	Liczba miast ogółem	Udział miast z dostępnymi podz. [%]
	podziemia ogółem	podziemne atrakcje tur.				
		ogółem	w tym dostępne tylko warunkowo			
dolnośląskie	48	27	3	-	91	29,67
kujawsko-pom.	20	8	1	1	52	15,38
lubelskie	23	9	2	2	48	18,75
lubuskie	17	7	-	1	43	16,27
łódzkie	21	8	-	1	44	18,18
małopolskie	28	15	2	1	61	24,59
mazowieckie	24	18	5	-	87	20,68
opolskie	17	6	1	3	36	16,66
podkarpackie	23	14	2	1	51	27,45
podlaskie	12	6	2	-	40	15
pomorskie	25	14	3	1	42	33,33
śląskie	38	25	3	4	71	35,21
świętokrzyskie	17	12	4	-	36	33,33
warm.-maz.	21	10	1	1	49	20,4
wielkopolskie	51	22(+1?)*	2(+1?)	3	113	19,46 (20,35)
zachodniopom.	23	15	4	-	66	22,72
Polska ogółem	408	216(+1?)	35(+1?)	19	930	23,22 (23,33)

* ten jeden wyjątkowy obiekt to krypta, do której nie ma wstępu, ale stale jest „dostępna” wirtualnie;

Źródło: opracowanie własne, za wyjątkiem danych z kolumny 6, pozyskanych z: [http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2018-roku,7,15.html# \[21.06.2018\]](http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2018-roku,7,15.html# [21.06.2018]).

⁴ Zob. problemy z adaptacją i użytkowaniem turystycznej Lisiej Sztolni w Wałbrzychu [Kosmaty 2005].

⁵ Ze względu na zachodzące stale zmiany oraz przyjętą metodę badań. Dlatego należy przeprowadzone badania uznać raczej za pilotażowe.

⁶ Były nimi doniesienia o odkrywanych podziemniach w miastach, które ukazały się pod datą 1 kwietnia. Po weryfikacji najczęściej były odrzucane.

W 216 miastach w Polsce (nieco ponad 23% wszystkich miast) podziemia są dostępne dla turystów (tab. 2), stąd można mówić o istnieniu tam „podziemnych” atrakcji turystycznych. Rozrzut między maksymalną a minimalną liczbą miast z podziemnymi atrakcjami turystycznymi nie jest tak duży, jak w przypadku podziemi ogółem (27 – dolnośląskie a 6 – opolskie oraz podlaskie). Województwa wyróżniające się pod tym względem to w kolejności: dolnośląskie, śląskie i wielkopolskie, jedyne, w których liczba miast tego typu przekracza 20. Prócz wskazanych wcześniej uwarunkowań, na liczbę miast z dostępnymi podziemnymi atrakcjami turystycznymi wpływają także decyzje administracyjne i inwestycyjne oraz różnorakie celowe działania, które pozwalają turystom na konsumowanie tychże walorów turystycznych.

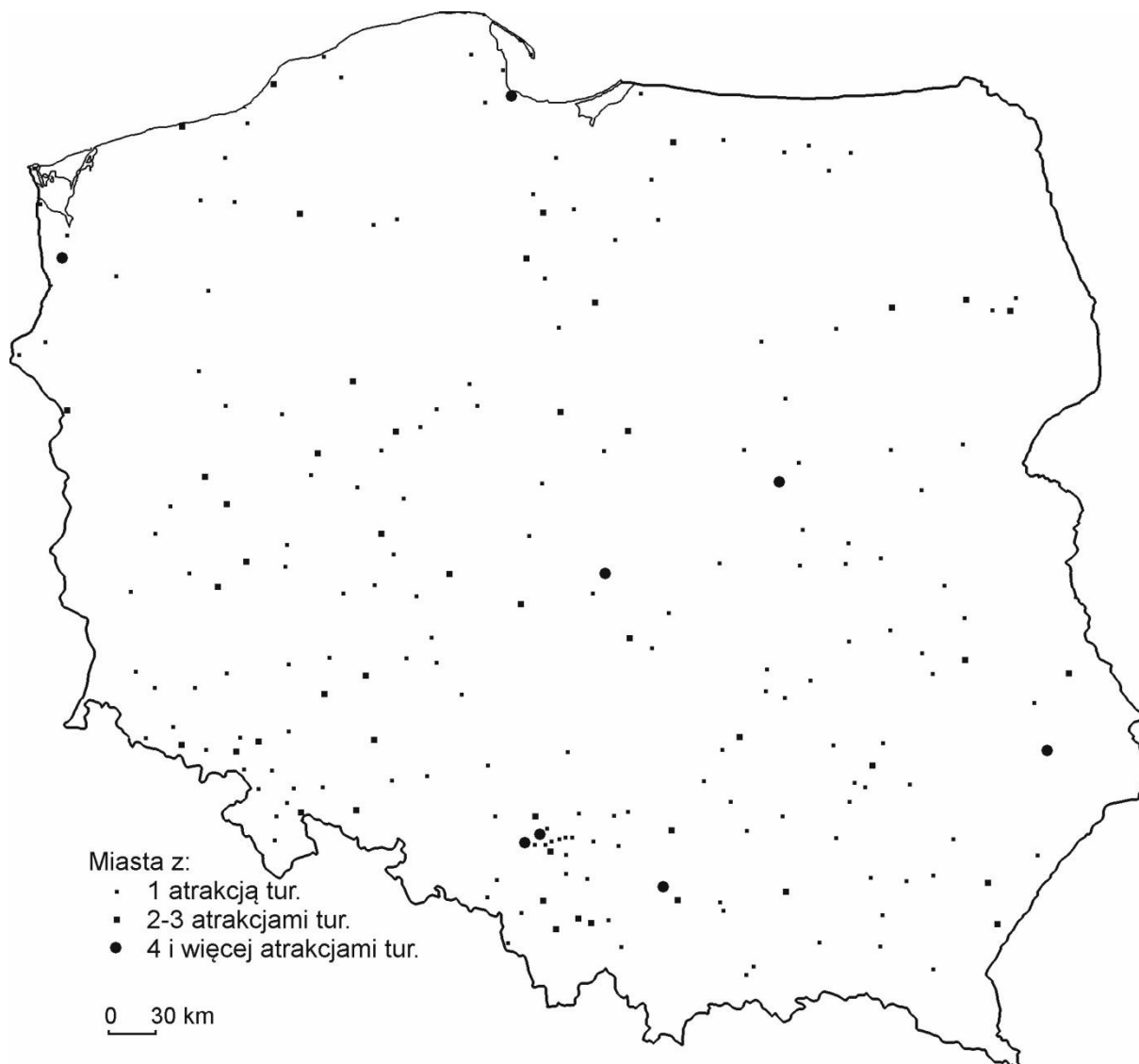
W niektórych miastach liczba „podziemnych” atrakcji turystycznych jest większa niż jeden, co jest zdecydowanie najczęściej spotykaną sytuacją. W przypadku sześciu miast napotkano informacje o więcej niż trzech atrakcjach. Należą do nich: Warszawa (9), Gdańsk, Bytom i Zabrze (5) oraz Kraków, Łódź, Szczecin i Zamość (4) (ryc. 1). W przypadku województwa mazowieckiego występuje największa dysproporcja w rozmieszczeniu podziemnych atrakcji turystycznych: aż 1/3 z nich skoncentrowana jest w mieście stołecznym. Ogólnie na terenie kraju większe nagromadzenie miast udostępniających podziemia dla turystów można zauważyć w części południowej i południowo-zachodniej (ryc. 1). Szczególnie historyczny Śląsk zdaje się wyróżniać pod tym względem, na co miały wpływ zapewne historia i industrializacja (najbardziej rozwinięty region, zwłaszcza w średniowieczu, leżący na szlaku handlowym, najwcześniej doświadczający industrializacji, ze znaczącym udziałem górnictwa itd.).

Niektóre podziemne atrakcje turystyczne dostępne są tylko warunkowo. Pod tym pojęciem rozumiemy szereg sytuacji, takich jak prywatna własność (za zgodą właściciela można wejść – np. w podziemia zamku), zamknięcie na co dzień i brak oficjalnego regulaminu korzystania z atrakcji (wcześniejsze zgłoszenie chęci zobaczenia spowoduje otwarcie w momencie przybycia – wiele krypt w kościołach, podziemia obiektów administracji publicznej, np. ratuszy⁷, budynków archiwów) itp., okazjonalne udostępnienia np. w trakcie imprez takich jak Europejskie Dni Dziedzictwa czy Noc Muzeów⁸. Najwięcej miast, w których „podziemne” atrakcje turystyczne dostępne są warunkowo, znajduje się w województwach: mazowieckim, świętokrzyskim i zachodniopomorskim (tab. 2)⁹.

⁷ Za przykład może tu posłużyć udostępnienie turystom w 2018 roku w ramach cyklu bezpłatnych wycieczek zatytułowanych „Olkuskie Spacerki Historyczne 2018” podziemi olkuskiego ratusza [Brombosz 2018].

⁸ Okazjonalne udostępnianie przez Wrocławskie Stowarzyszenie Fortyfikacyjne schronu z czasów drugiej wojny światowej pod Pl. Solnym we Wrocławiu, obecnie obiekt wykorzystywany na cele muzealne: znajduje się w nim muzeum kostiumów z Hollywood, muzeum historyczne i laboratorium iluzji „Movie Gate”.

⁹ Ponadto w miastach, w których jest więcej niż jeden „podziemny” walor turystyczny, prócz dostępnych, mogą też pojawiać się te dostępne tylko warunkowo. Jest ich zdecydowanie mniej. Tym niemniej miasto zostało zaliczone do tych z dostępnymi atrakcjami (kolumna 3 w tab. 2).

Ryc. 1. Miasta w Polsce z podziemnymi atrakcjami turystycznymi

Źródło: opracowanie własne

Podczas badań napotkano też informacje o planach zagospodarowania i udostępnienia kolejnych podziemi dla potrzeb turystyki. W sumie w 19 miastach w nieodległej przyszłości mają zaistnieć podziemne atrakcje turystyczne, z czego część to będą miasta, które do tej pory nie posiadały takich.

Ze zrozumiałych względów wśród „podziemnych” atrakcji turystycznych nie znajdziemy takiej różnorodności, co pośród tych „naziemnych”. Wśród wszystkich zidentyfikowanych można wyróżnić kilka typów: krypty, kopalnie, schrony, piwnice, inne podziemia budowli oraz pozostałe. Są to pewne robocze kategorie opisowe, bowiem nie zawsze można było bez wątpliwości przypisać konkretne podziemia do danej kategorii. Przede wszystkim informujący w materiałach internetowych dość swobodnie traktują nazewnictwo: zamiennie stosowane są pojęcia krypty i podziemi, piwnic, lochów i podziemi, tuneli i chodników, katakumb i krypt, a przy tym zakres stosowanych pojęć bywa różny (podziemia są szerszym pojęciem od pozostałych). Ponadto w rzeczywistości niektóre podziemia trudno przypisać do odpowiedniej kategorii (np. czy coś jest piwnicą czy tylko pozostałościami fundamentów budynku). W sytuacjach wątpliwych starano się zawsze zweryfikować na podstawie różnych źródeł właściwą kategoryzację atrakcji.

Najwięcej podziemnych atrakcji turystycznych znajduje się w województwie dolnośląskim (40) i prawie tyle samo w śląskim (38). Mniej ich znajdziemy

w województwach wielkopolskim i mazowieckim (odpowiednio: 31 i 28). W pozostałych województwach ich liczba waha się między 23 (małopolskie) a 9 (opolskie). Głównymi walorami turystycznymi w poszczególnych województwach są zwykle krypty, piwnice bądź inne podziemia budowli. Tylko w śląskim najliczniejszą kategorię stanowią kopalnie, ale i w województwie dolnośląskim ich udział jest też wysoki.

Najpopularniejszą miejską „podziemną” atrakcją turystyczną są piwnice. Jest to kategoria zapewne najbardziej niedoszacowana, ponieważ – co wynika z wielomiesięcznych analiz materiałów – piwnice uznawane są często za na tyle nieistotne, że ich właściciele, administratorzy, dzierżawcy, ale też miasta, nie chwają się, więcej nawet, nie informują, że np. restauracja, którą prowadzą, znajduje się w średniowiecznej czy XVIII-wiecznej piwnicy. Zidentyfikowano co najmniej 84 piwnice, które turyści mogą poznać, z czego najwięcej znajduje się znów w województwie dolnośląskim (tab. 3). Na drugim miejscu pod względem liczby wzmianek są krypty (tab. 3). Jest co najmniej 78 miast, w których dostępne są krypty, z czego najwięcej w województwach: dolnośląskim, mazowieckim i śląskim. Krypty to podziemne miejsca pochówku, zarówno czynne, jak i historyczne (nie pełniące już swej funkcji), znajdujące się w zwykle w podziemiach kościołów, rzadziej innych obiektów (kaplic, mauzoleów) na terenie cmentarzy. Krypty mają największy „potencjał rozwojowy” w turystyce, biorąc pod uwagę wszystkie typy podziemnych walorów. Bogactwo treści (materialnych i niematerialnych) idzie w parze z dużą ich liczebnością. Prócz udostępnionych prawie 80 krypt (tab. 3) podczas inwentaryzacji zidentyfikowano kolejnych 187, niedostępnych lub o nieustalonej dostępności, które w przyszłości mogą zasilić zbiór atrakcji turystycznych¹⁰. Aż 49 z nich znajduje się w dwóch województwach: wielkopolskim i dolnośląskim.

Tab. 3. Główne typy miejskich podziemnych atrakcji turystycznych

Województwo	Liczba atrakcji w miastach	Typy atrakcji podziemnych*				
		krypty	piwnice	schrony	kopalnie	podziemia budowli
dolnośląskie	40	9	11	2	8	7
kujawsko-pomorskie	13	3	3	-	-	6
lubelskie	15	3	6	-	1	5
lubuskie	11	2	4	-	-	4
łódzkie	13	-	4	-	1	8
małopolskie	23	7	8	-	3	5
mazowieckie	28	9	7	-	-	11
opolskie	9	4	3	-	-	2
podkarpackie	16	6	5	2	-	3
podlaskie	11	3	2	1	-	4
pomorskie	19	6	2	4	-	7
śląskie	38	9	8	3	10	7
świętokrzyskie	14	5	4	1	-	3
warmińsko-mazurskie	11	1	3	-	-	7
wielkopolskie	31(+1)	8(+1)	8	1	1	13
zachodniopomorskie	21	3	6	3	-	8
Polska ogółem	313(+1)	78(+1)	83	17	24	100

* suma typów atrakcji nie musi równać się liczbie atrakcji;

Źródło: opracowanie własne

Kolejne dwie kategorie są na tyle specyficzne, że nie budzą wątpliwości podczas kategoryzowania atrakcji. Pojęcie „schrony” obejmuje tu wszelkie podziemne schrony (np. przeciwatomowe), jak również podziemne części bunkrów itp. budowli. Ich pochodzenie jest zazwyczaj dwudziestowieczne (okres międzywojenny, druga wojna światowa, okres

¹⁰ Jedynie kilkanaście było opatrzonych informacją, że nie planuje się ich udostępniania.

zimnej wojny). Najwięcej tego typu budowli znaleźć można w województwach: śląskim, pomorskim i zachodniopomorskim – razem daje to ponad połowę z wszystkich 17 dostępnych (tab. 3). „Kopalnie” rozumiane są jako kopalnie głębinowe, które prowadziły (bądź nadal prowadzą) pozyskanie surowców pod obszarem miasta. Ich udostępnienie turystom najczęściej uwarunkowane było wcześniejszym zakończeniem działalności produkcyjnej (np. kopalnie węgla kamiennego) albo wyraźnym rozdzieleniem części turystycznej i produkcyjnej (kopalnia soli w Wieliczce). Analizowane kopalnie są przestrzennie wyraźnie skoncentrowane: z 24 zidentyfikowanych aż 18 znajduje się w dwóch województwach – śląskim i dolnośląskim. Wśród nich dominują kopalnie węgla kamiennego, zarówno te, które zakończyły wydobywanie, jak i kopalnie ćwiczebne, a poza tym zwiedzić można kopalnie soli kamiennej, złota, srebra, uranu czy kredy.

Wyróżniono jeszcze jedną kategorię, o nie do końca precyzyjnej nazwie: „podziemia budowli”. Obejmuje ona lochy, tunele, przejścia oraz inne pomieszczenia podziemne pod budowlami (zamkami, pałacami, wieżami, ratuszami, kamienicami, fabrykami itp.), które nie były określane mianem piwnic, krypt czy schronów. W niektórych przypadkach trudno było na podstawie informacji na stronach internetowych jednoznacznie oddzielić „podziemia budowli” od innych wspomnianych kategorii – wtedy dokonano arbitralnego przyporządkowania, zgodnego z najlepszą wiedzą na temat danej atrakcji. Zidentyfikowano 100 takich atrakcji a przeważają wśród nich te określane jako „podziemia pałacu”, „podziemia zamku” i „podziemia klasztoru”. Rzadziej pojawiają się „podziemia ratusza”, „podziemia fabryki” (np. browaru), „podziemia twierdzy” czy „podziemia pod zabudową miejską”.

Zagospodarowanie turystyczne podziemi w miastach

Prawie we wszystkich przypadkach walory turystyczne znajdujące się pod ziemią wymagają ich przystosowania dla potrzeb ruchu turystycznego. Bez tego atrakcja jest niedostępna dla masowej turystyki. Zagospodarowanie turystyczne, jak wynika z przeprowadzonych badań, jest w przypadku miejskich podziemi bardzo zróżnicowane. Tylko dla części atrakcji stworzono inną infrastrukturę, wykraczającą poza proste udostępnienie podziemi (umożliwienie dotarcia turystów). Tak jest w przypadku wszystkich kopalni (z oczywistych względów: głębokość, bezpieczeństwo, warunki korzystania). Z drugiej strony niektóre podziemia praktycznie bez zagospodarowania są dostępne (np. ruiny podziemi zamkowych).

Zauważono dwa najczęściej powtarzające się sposoby przystosowania podziemi dla potrzeb turystów – w postaci zorganizowania w nich działalności gastronomicznej (restauracja, bar, klub, winiarnia), bądź wystawienniczej (muzeum, wystawy czasowe, wydarzenia) (tab. 4). Wydaje się, że wzrasta rola kolejnej formy zagospodarowania – szlaku turystycznego znanego pod nazwą „podziemnej trasy turystycznej”. Do początków 2018 roku istniało 36 tego typu szlaków (tab. 4)¹¹.

Najistotniejszym problemem związanym z funkcjonowaniem podziemi w turystyce w ogóle, również tych miejskich, było stworzenie warunków bezpiecznego dla turystów ich użytkowania (zabezpieczenie struktury budowlanej, właściwa wentylacja, odwodnienie,

¹¹ Stowarzyszenie Podziemnych Tras Turystycznych w Polsce na swej stronie internetowej podaje, iż istnieje „ponad 200 podziemnych tras turystycznych” [<http://podziemia.pl/>, 12.09.2018], jednak nie potwierdza w żaden sposób tej liczby, a z opisu zamieszczonych podziemnych obiektów turystycznych wynika, że „podziemna trasa turystyczna” utożsamiana jest z podziemną atrakcją turystyczną. Z kolei Matyjasik [2010, s. 28-29] wylicza ich 75, jednak spory udział wśród nich mają znów podziemne obiekty turystyczne jako takie. Podziemnych tras turystycznych rozumianych jako element zagospodarowania jest tam mniej niż 20 (o ile udało się prawidłowo zinterpretować opisy). W obu cytowanych źródłach liczby dotyczą całej Polski a nie tylko terenów miejskich.

ustalenie dróg i procedur ewakuacyjnych, przeszkolenie personelu obsługi turystycznej, ustalenie zasad współpracy ze służbami ratowniczymi itp.), w dalszej kolejności uwagę zwracały kwestie konserwatorskie. Niemal dekadę temu ówczesną nieokreśloność prawną opisaną materii sygnalizowali m.in. Wieja i Chmura [2009], wskazując na brak jednoznacznych ram prawnych gwarantujących prawidłowe, tj. bezpieczne jednocześnie dla obiektów, jak i korzystających z nich turystów, użytkowanie turystycznie podziemi. Od tego czasu zaszły zmiany prawne, przede wszystkim w „*Prawie geologicznym i górniczym*” (znowelizowanym w 2014 roku, [Dz. U. z 2017 r. poz. 2126]), które rozwiązały część podnoszonych przez autorów problemów. Nowe przepisy odnoszą się jednak głównie do obiektów zlokalizowanych w wyrobiskach zlikwidowanych podziemnych zakładów górniczych (także tych w miastach), w których prowadzona jest działalność turystyczna, rekreacyjna i lecznicza. Dawne kopalnie, by być bezpiecznymi, wymagają wielu zabezpieczeń znanych z czynnych kopalni, a fakt, iż zakończono eksploatację nie oznacza braku typowych dla nich zagrożeń (zalewanie, tąpnięcia górotworu czy emisja groźnych gazów).

Tab. 4. Najczęściej występujące sposoby zagospodarowania turystycznego podziemnych walorów turystycznych w miastach

Województwo	Liczba atrakcji w miastach	Zagospodarowanie		
		podziemna trasa turyst.	muzeum	restauracja
dolnośląskie	40	9	2	6
kujawsko-pomorskie	13	-	3	2
lubelskie	15	4	4	3
lubuskie	11	-	4	2
łódzkie	13	1	3	3
małopolskie	23	3	3	5
mazowieckie	28	2	3	3
opolskie	9	-	1	2
podkarpackie	16	3	5	1
podlaskie	11	-	1	3
pomorskie	19	1(?)	6	2
śląskie	38	8	4	6
świętokrzyskie	14	3	3	1
warmińsko-mazurskie	11	-	2	-
wielkopolskie	31(+1)	1	1	7
zachodniopomorskie	21	1	5	4
Polska ogółem	313(+1)	36	50	50

Źródło: opracowanie własne

Udostępnienie innych miejskich podziemnych atrakcji turystycznych (piwnice, krypty, schrony itp.), a w szczególności ich adaptacja do wymogów użytkowych (w tym turystycznych) opiera się o decyzje administracyjne o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu lub o warunkach lokalizacji inwestycji celu publicznego (jeśli brak jest planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego), pozwoleń na budowę, a jeśli obiekt jest zabytkowy – także o przepisy *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* [Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.] oraz jej akty wykonawcze dotyczące prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. W przypadku lokalizacji szpitala w urządzonym podziemnym wyrobisku górniczym zastosowanie znajdują przepisy *Ustawy o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych* [Dz.U. 2005 nr 167 poz. 1399 z późn. zm.].

Wydaje się zatem, że w przypadku miejskich obiektów podziemnych niebędących kopalniami nie wypracowano jednego modelu przystosowania obiektów do celów turystycznych ani też uniwersalnej formuły udostępnienia ich turystom. Z jednej strony pozwala to inwestorom na kreatywność, z drugiej jednak pozostawia pytania o bezpieczeństwo turystów w zaproponowanych przez organizatorów ruchu turystycznego warunkach zwiedzania, korzystania z podziemnych obiektów (zwłaszcza w odniesieniu do procedur ratowniczych w nagłych wypadkach, wyznaczenia dróg ewakuacyjnych, dostępności sprzętu ratowniczego czy umożliwienia łączności z częściami naziemnymi obiektu, zwłaszcza gdy turyści eksplorują podziemia samodzielnie). Piwnice, fundamenty budowli, krypty to z natury konstrukcje narażone na szereg zagrożeń dla ich integralności, stanu zachowania czy stanu technicznego, wśród nich szczególnie trudne w przeciwdziałaniu i kosztochłonne są zawilgocenie i osiadanie. Wspomniana kreatywność może nieraz przybierać formy zupełnej dowolności, wręcz niezgodnej z prawem i prowadzącej do przekształcenia podziemi lub ich degradacji dla potrzeb (krótkotrwałego najczęściej) turystycznego wykorzystania.

Zagospodarowanie turystyczne miejskich podziemi dla celów podziemnych tras turystycznych wymaga niekiedy przekształcenia, często w zgodzie z zabytkowym charakterem samego obiektu lub/i jego otoczenia, również strefy naziemnej. Inaczej niż przypadku mniejszych obiektów, udostępnianych „na żądanie”, część większych i regularnie odwiedzanych podziemi doczekało się kompleksowego naziemnego zagospodarowania wychodzącego naprzeciw różnym potrzebom turystów. Podziemnym trasom turystycznym towarzyszą (łącznie lub wybrane) strefy recepcji/odpoczynku/oczekiwania na wejście na szlak turystyczny, kasy biletowe, sanitariaty, budowle oferujące usługi gastronomiczne, sklepy z pamiątkami czy też dodatkowa naziemna przestrzeń ekspozycyjna, która urozmaica doświadczenie turystyczne, skracając jednocześnie turystom czas przed wejściem w podziemia. Takie projekty (w całości lub w części) zrealizowano w ostatnich latach m.in. w Kamiennej Górze (sztolnie Arado), Rzeszowie czy Wałbrzychu (w ramach szerszego projektu Stara Kopalnia oraz w ramach udostępnienia podziemi zamku Książ). Zagospodarowanie strefy naziemnej podziemi miejskich może być trudne, zważywszy na fakt, iż znajdują się one zwykle wśród gęstej, zabytkowej tkanki miejskiej oraz ze względu na to, iż wejścia do podziemnych komór czy sztolni zlokalizowane są często w obiektach (lub ich wnętrzu) o ograniczonej dostępności (obiekty użyteczności publicznej, ratusze, kościoły itp.).

Podziemia miejskie rzadko są atrakcjami turystyki dostępnej. Z uwagi na zabytkowy charakter i specyfikę budowlaną (pod ziemią, wąskie korytarze i przejścia, niskie stropy, schody itp.) większość nie jest przystosowana dla osób niepełnosprawnych. Wyjątek stanowią duże obiekty pokopalniane adaptowane na cele wystawienniczo-muzealne, jak chociażby podziemia dawnej kopalni węgla „Katowice” będące dziś nowoczesnym centrum edukacyjno-muzealnym – Muzeum Śląskim. Niekiedy dla tej grupy turystów dostępna jest tylko część podziemnych atrakcji, tak jest np. w dawnej kopalni soli w Bochni, gdzie dla osób z niepełnosprawnością dziennie są w ofercie dwa terminy zwiedzania z przewodnikiem głównego poziomu kopalni o nazwie „August”, jednakże z wyłączeniem przejazdu podziemną kolejką, korzystania z podziemnej zjeżdźalni czy korzystania z podziemnej przeprawy łodzią [<http://kopalnia-bochnia.pl/FAQ/>, 09.09.2018].

Minimum przekształceń adaptacyjnych (tylko tam, gdzie jest to bezwzględnie konieczne dla zapewnienia bezpieczeństwa turystom) cechuje natomiast miejskie jaskinie, jak chociażby w Kielcach, gdzie turyści mogą zwiedzać około 140 m podziemnych korytarzy tzw. Jaskiniach na Kadzielni¹². Brak wyraźnych infrastrukturalnych ingerencji jest w pełni

¹² Choć Jaskinie na Kadzielni nie są w pełni naturalne – w obecnym stanie funkcjonują poprzez połączenie kilku odrębnych jaskiń: Odkrywców, Prochowni i Szczeliny.

celowy, wszak największą atrakcją jest tutaj obcowanie z fenomenem przyrody znajdującym się w sercu industrialnego krajobrazu miejskiego.

Wśród działań mających na celu zagospodarowanie turystyczne podziemi, a w szczególności podziemnych tras turystycznych, przeważają te o charakterze rozwiązań funkcjonalnych (np. zapewnienie obsługi przewodnickiej, nadzoru czuwającego nad bezpiecznym zwiedzaniem/korzystaniem z obiektu, wyposażenie turystów w kaski lub wodoodporne obuwie) niż te prowadzące w rezultacie do wyposażenia obiektu w konkretną infrastrukturę techniczną. Niemniej jednak do najczęstszych urządzeń w podziemiach należą: zabezpieczenia dostępu (drzwi, kraty), stałe oświetlenie, obudowy górnicze (np. kaszt, kotwy utrzymujące stalową siatkę, chroniące zwiedzających przed opadaniem luźnego materiału skalnego, jeśli mamy do czynienia z obiektami pokopalnianymi), bariery w miejscach niebezpiecznych lub zamykające wstęp do części podziemi niedostępnych turystom, podesty ułatwiające przejście w przypadku nierównej nawierzchni, stałe urządzenia umożliwiające łączność z nadziemnymi częściami kompleksu, punkty SOS wyposażone np. w apteczkę czy defibrylator. Te ostatnie dwa urządzenia szczególnie istotne wydają się w przypadku, gdy turyści samodzielnie pokonują długą (np. kilkugodzinną) podziemną trasę turystyczną bez przewodnika.

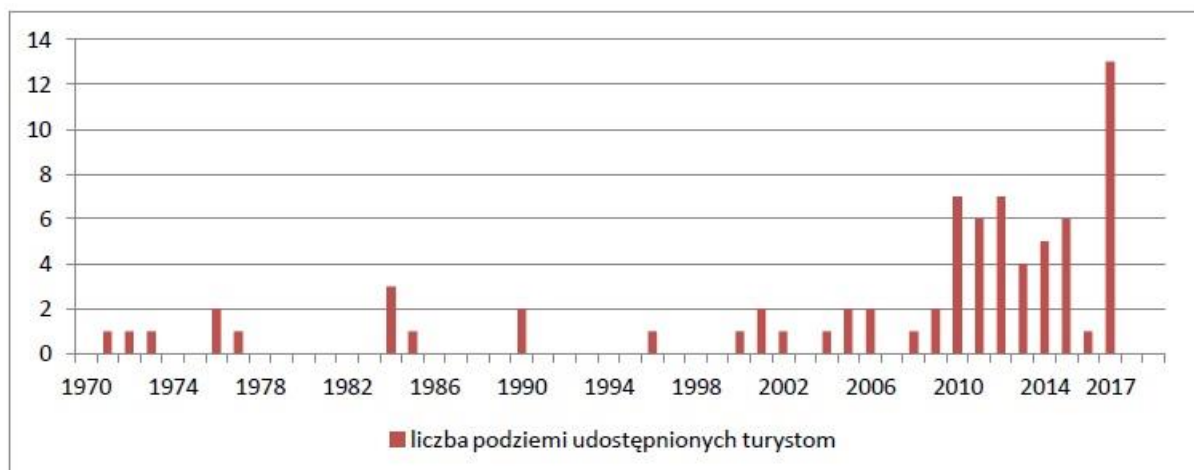
Niekiedy zestaw urządzeń dostępnych w podziemiach wykracza dalece poza podstawowe wyposażenie podziemnej trasy turystycznej. Przykładowo, w dawnej kopalni soli w Bochni turyści mogą skorzystać z podziemnej sali do gry w piłkę siatkową lub koszykówkę, sali tanecznej czy dormitorium na kilkaset miejsc noclegowych. Jest to jednak pod względem infrastrukturalnym nadal bardziej wyjątek niż reguła.

Podziemne trasy turystycznie nie posiadają oznakowania na całym przebiegu trasy, tak jak to się robi w przypadku znakowanych według nomenklatury Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego pieszych szlaków turystycznych. Dzieje się tak częściowo z braku takiej konieczności: zwykle turyści mają do czynienia z jednym ciągiem podziemnych korytarzy czy komór, czyli nie zachodzi obawa iż zbczą z wyznaczonej trasy. W innym wypadku zwiedzający są pod opieką prowadzącego grupę przewodnika lub fragmenty podziemi niewchodzące w skład trasy turystycznej są od niej fizycznie odgródzone.

Podsumowanie i zakończenie

Prowadzone badania dotyczyły nie tylko określenia wielkości i zróżnicowania walorów turystycznych, jakimi są wszelakie podziemia, czy ustalenia podstawowych problemów ich zagospodarowania. Starano się określić czas powstania poszczególnych obiektów oraz ustalić ich nazwy. Badania nie przyniosły zadawalających rezultatów, przede wszystkim ze względu na brak informacji w analizowanych źródłach lub ich niewystarczającą precyzję. Niewielu podziemnym obiektom można przypisać dokładną datę powstania; częściej można ustalić przedział czasowy lub wiek, w którym został zbudowany dany obiekt (zwłaszcza starsze podziemia). Tylko nieliczne podziemne atrakcje turystyczne posiadają swoje nazwy własne, często dość schematyczne, jak np. „Podziemna trasa turystyczna...”, „Muzeum...”, „Podziemia...”. Nieco większa różnorodność nazewnictwa obserwowana jest w przypadku restauracji w podziemiach, a zależy zapewne od podejścia (i fantazji) właściciela („Coffee Toffee”, „Piwnica Artystyczna”, „Maluch Cafe”, „Kulturalny Klub”, „Pod Łabędziem” itp.).

Dane na temat daty udostępnienia obiektu dla turystów także są dość ograniczone – zabranych 75 informacji (dotyczących w sumie 1/4 istniejących atrakcji) pozwala na niewiele ostrożnych komentarzy. „Najstarsza” wzmianka wskazuje ogólnikowo, że krypty w Trzebnicy udostępniono turystom „po II wojnie światowej”. Bardziej precyzyjne, pozostałe dane dotyczą okresu między 1971 a 2017 rokiem (ryc. 2).

Ryc. 2. Udostępnianie podziemnych atrakcji turystycznych w latach 1970–2017

Źródło: opracowanie własne

Prawie do końca pierwszej dekady XXI wieku udostępnionych podziemnych atrakcji turystycznych przybywało w dość spokojnym tempie i dopiero w ostatniej dekadzie nastąpił wyraźny ich przyrost. Może to potwierdzać, często raczej intuicyjnie, wskazywany wzrost zainteresowania turystów podziemiami. Na ile to pewny wniosek – trudno określić bez bardziej dogłębnych badań, bowiem fakt, iż dane o udostępnieniu podziemi pochodzą głównie z ostatnich lat może wynikać z rozwoju mediów elektronicznych (umieszczanie danych o nowej atrakcji od razu i/lub wyłącznie w mediach elektronicznych, chęć reklamowania atrakcji itp.) oraz bardziej „rynkowego” podejścia do atrakcji turystycznych (zwłaszcza byłych kopalni czy podziemi w przekształcanych w restauracje). Informacje o otwarciu dla turystów pozostałych 3/4 atrakcji turystycznych mogą, choć nie muszą, zmienić ujawniające się na ryc. 2 tendencje.

Podziemia w miastach są zatem coraz popularniejsze na rynku turystycznym, a nawet aspirują niekiedy do roli markowego produktu turystycznego. Znaczącym sukcesem nobilitującym podziemia (w tym wypadku pokopalniane) w popularnym odbiorze, było umieszczenie w 2017 roku Zabytkowej Kopalni Srebra i Sztolni Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach na liście światowego dziedzictwa UNESCO.

Choć trudno wymagać jednego wspólnego modelu zagospodarowania i udostępnienia turystycznego podziemi w miastach (z uwagi na ich skalę i różnorodność), warto zwrócić uwagę na fakt, iż wiele kwestii związanych z bezpiecznym przebywaniem turystów w podziemiach miejskich nie doczekało się kompleksowego rozwiązania. Problem ten, w świetle zaobserwowanych trendów w miejskiej przestrzeni turystycznej, wydaje się aktualnie najbardziej palący.

Wzrost liczby miejskich podziemnych atrakcji turystycznych świadczy dobitnie o zmianach, jakie mają miejsce współcześnie w przestrzeni turystycznej miast, a także w przestrzeni turystycznej w ogóle. Konkurencja na rynku turystycznym zmusza do ciągłego poszerzania, konstruowania, redefiniowania przestrzeni turystycznej, jej wypełniania coraz to nowymi atrakcjami turystycznymi. W tym kontekście aktualne pozostają pytania o trwałość powoływanych tak do życia atrakcji turystycznych, będących w części, jak się wydaje, skutkiem pewnych mód na rynku turystycznym niż faktycznego popytu na nie. Odpowiedź na takie pytania przyniosłyby kompleksowe badania sondażowe wśród turystów prowadzone w turystycznych podziemiach według jednolitej metodologii i z wykorzystaniem analogicznych narzędzi. Dotychczas badania w „podziemnych” atrakcjach turystycznych, w zakresie percepcji turystów, motywacji odwiedzających czy satysfakcji z pobytu turystycznego, prowadzone były zazwyczaj jednostkowo (choćby jako realizacja tematów prac magisterskich, np. Matyjasik 2010, Ziemianek 2011) i w sposób niepozwalający na porównanie.

Ponad 200 miast ma w sumie ponad 300 podziemnych atrakcji turystycznych, a liczby te, jak się wydaje, będą rosły. Także różnorodność podziemnych walorów turystycznych będzie się zwiększać, aż po tworzenie i wykorzystanie w turystyce *simulacrum* podziemi (w zwracających się bardziej w stronę rozrywki formach turystyki). To mogłoby przyczynić się do bardziej równomiernego rozmieszczenia podziemnych atrakcji turystycznych w miastach w Polsce, bowiem z przyczyn głównie historycznych i gospodarczych występują one nierównomiernie na terenie kraju, z koncentracją w zachodnich i południowych regionach.

Przy sporej i ciągle rosnącej różnorodności podziemi uwidacznia się pewna schematyczność ich wykorzystania (doświadczenia przez turystów). Piwnice najczęściej służą do lokalizowania w nich bazy gastronomicznej lub instytucji takich jak muzeum, natomiast kopalnie i kazamaty same w sobie stanowią atrakcję, którą turyści poznają. Generalnie zwiedzanie to zdecydowanie podstawowa aktywność turystów w podziemiach miejskich, stąd dominującą tu formą jest turystyka poznawcza (krajoznawcza). W jakimś stopniu wyjaśnić to można samą specyfiką czy też warunkami fizycznymi: to zazwyczaj niewielkie przestrzenie, ciemne (z niewielkim lub bez dostępu do światła słonecznego), o dość podobnej budowie/konstrukcji w ramach danego typu atrakcji. Tylko w nielicznych przypadkach można mówić o „innym udostępnianiu” podziemi miejskich: dostęp 24 godziny na dobę, ale wirtualny, widok na podziemia przez szklaną taflę, organizacja imprez masowych (jak na warunki podziemia) itp. Zdaje się zatem, iż w podziemiach miejskich drzemie wciąż niewykorzystany potencjał dla bardziej niszowych form turystyki z jednocześnie dużym potencjałem edukacyjnym, jak chociażby geoturystyki czy nawet ekoturystyki.

Bibliografia

- Chmura J., Migdas T., 2005, *Ocena stateczności wyrobisk trasy turystycznej i komór sanatoryjnych w Kopalni Soli „Bochnia” wraz z projektem opomiarowania nowych obiektów turystycznych*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 29, z. 3/1, s. 119–133
- Chmura J., Mikoś T., 2009, *Średniowieczny kolektor sanitarny w Przemysłu jako element podziemnej trasy turystycznej*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 33, z. 3/1, s. 65–74
- Chmura J., Wieja T., 2015, *Profilaktyka i zapobieganie zagrożeniom w procesie adaptacji i użytkowania podziemnych tras turystycznych*, „*Przegląd Górniczy*”, T. 71, nr 4, s. 83–89
- Chmura J., Wójcik A., 2009, *Adaptacja dąbrowskiej „Sztygarki” na podziemną trasę turystyczną*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 33, z. 3/1, s. 75–86
- Chylińska D., Kosmała G., 2010, *Szlaki rowerowe w Polsce – między turystyką, edukacją i polityką*, „*Folia Turistica*” 23, s. 153–174
- Duży S., Dyduch G., Preidl W., 2016, *Ochrona wyrobisk podziemnych o wartości historycznej*, „*Hereditas Minariorum*” 3, s. 237–241
- Kałużki J., 2009, *Turystyka schodzi do podziemia*, „*Rzeczpospolita*” z 16.11.2009, s. A8-9
- Kosmaty J., 2005, *„Lisia” sztolnia w Wałbrzychu – relikty dawnych robót górniczych i możliwości wykorzystania dla celów turystycznych i dydaktycznych*, *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej*, nr 111/2005, s. 127–139
- Kowalczyk A., 1997, *Geografia turystyki*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Lijewski T., Bogdan M., Wyrzykowski J., 2008, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa
- Lorenc M. W., 2006, *Architektura podziemi (przykłady z Polski)*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa, Wałbrzych
- Marciniak A., 2016, *Podziemia turystyczne w Polsce: sztolnie, kopalnie, schrony, jaskinie, obiekty militarne*, Libra, Kraków
- Mikoś T., Chmura J., 2003, *Górnictwo-geotechniczne problemy zabezpieczania podziemnych tras turystycznych na przykładzie chełmskich podziemi kredowych*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 27, z. 3–4, s. 439–449

- Mikoś T., Chmura J., 2005, *Rewitalizacja i udostępnienie zabytkowych podziemi w Rynku w Przemyślu na podziemną trasę turystyczną*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 29, z. 3/1, s. 299–310
- Mikoś T., Chmura J., 2004, *Górnictwo-geotechniczne problemy zabezpieczania podziemnych tras turystycznych na przykładzie Chełmskich Podziemi Kredowych*, „*Budownictwo Górnicze i Tunelowe*”, tom 1, s. 40–45
- Mularz S., Rybicki S., 1999, *Geologiczno-inżynierskie uwarunkowania deformacji terenu i szkód budowlanych w staromiejskiej dzielnicy Sandomierza*, „*Przegląd Geologiczny*” 47 (12), s. 1117–1124
- Paciorek K., Zbiegani A., 2010, *Staromiejskie piwnice Warszawy – nowy szlak turystyczny*, „*Spotkania z zabytkami*”, Nr 11–12, s. 30–33
- Proksa M., 2011, *Podziemna trasa turystyczna w Rzeszowie – aspekty architektoniczne i konserwatorskie*, „*Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej Nr 276. Budownictwo i Inżynieria Środowiska*”, z. 58 (2), s. 345–356
- Roszkiewicz J., 2011, *Przewodnik po Polsce. Podziemne trasy turystyczne*, Daupol, Warszawa
- Szewczyk R., 2005, *Polska. Fascynujący świat podziemi*, Muza, Warszawa
- Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych, Dz.U. 2005 nr 167 poz. 1399 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku Prawo geologiczne i górnicze, Dz. U. z 2017 r. poz. 2126.
- Wałach D., Hydzik J., 2010, *Koncepcje Podziemnej Trasy Turystycznej w rejonie Starego Miasta Bystrzycy Kłodzkiej*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 34, z. 2, s. 601–608
- Wartak K., Wieja T., 2011, *Rewitalizacja historycznych kanałów kanalizacyjnych w projektowaniu podziemnych tras turystycznych*, „*Nowoczesne Budownictwo Inżynieryjne*” 4 (37), s. 76–80
- Wieja T., Chmura J., 2009, *Metodologia prac projektowych i organizacyjnych przy adaptacji zabytkowych wyrobisk na podziemne trasy turystyczne*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 33, z. 3/1, s. 445–454
- Wieja T., Chmura J., 2013, *Detal architektoniczny i budowlany w projektowaniu podziemnych tras turystycznych*, „*Budownictwo Górnicze i Tunelowe*”, T. 2, s. 39–48
- Wieja T., Wartak K., 2011, *Adaptacja historycznych kanałów kanalizacyjnych na potrzeby podziemnych tras turystycznych (ptt)*, „*Górnictwo i Geoinżynieria*”, R. 35, z. 2, s. 573–580
- Wierzbicki A., Krzeczynska M., Woźniak P., 2017, *Ochrona starych kamieniołomów jako obiektów przyrodniczych o walorach naukowych, edukacyjnych i geoturystycznych – teoria a praktyka*, „*Hereditas Minariorum*” 4, s. 135–151
- Zagożdżon P. P., Zagożdżon K. D., 2016, *Podziemne obiekty geoturystyczne na terenie Polski*, „*Hereditas Minariorum*” 3, s. 267–279
- Zagożdżon P. P., Zagożdżon K. D., 2010, *Podziemna trasa geoturystyczna w „Kopalni złota w Złotym Stoku” – propozycja*, [w:] P. P. Zagożdżon, M. Madziarz (red. red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury* 3, Wrocław, s. 519–538
- Ziemanek J., 2011, *Kierunki i możliwości rozwoju turystyki w tarnogórskich podziemiach*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, (maszynopis)
- Żurek L., Paruzel K., Szczypkowska M., 2010, *Zabrzańskie podziemia – europejską atrakcją*, [w:] P. P. Zagożdżon, M. Madziarz (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury* 3, Wrocław, s. 539–551

Źródła internetowe:

- Brombosz S., 2018, *Olkusz. Turysci odwiedzili podziemia ratusza. To początek cyklu wycieczek*, <http://olkusz.naszemiasto.pl/artykul/olkusz-turysci-odwiedzili-podziemia-ratusza-to-poczatek,4413428,artgal,t,id,tm.html> [05.09.2018]
- <http://kopalnia-bochnia.pl/FAQ/> [09.09.2018]
- Lubicz-Sadowski J., 2000, *Krypty w Kościele Pobernardyńskim w Ostrołęce i wykaz zasłużonych obywateli Ostrołęki i powiatu od roku 1704 na rzecz Klasztoru*, „*Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*” 14, s. 288–298, http://mazowsze.hist.pl/28/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/643/2000/23416/ [05.09.2018]

- Łysiak W., *Możliwości adaptacji zabytków fortyfikacji nowożytnej na przykładzie fortu nr 1 w Zakroczymiu*, „Ochrona Zabytków” 24/3 (94), s. 173–182, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fd7610ec-6e01-4148-a424-49082a9f7b84/c/Ochrona_Zabytkow-r1971-t24-n3_94_-s173-182.pdf [05.09.2018]
- Matyjasik A., 2010, *Podziemne trasy turystyczne w Polsce*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk (maszynopis), <http://podziemia.pl/wp-content/uploads/2017/07/praca-mgr-Anna-Matyjasik-Podziemne-Trasy-Turystyczne-w-Polsce.pdf> [05.09.2018]
- Olszewski J., Zmysłony M., Wrzesień M., Walczak K., 2015, *Występowanie radonu w polskich podziemnych trasach turystycznych*, „Medycyna Pracy” 66(4), s. 557–563, <http://dx.doi.org/10.13075/mp.5893.00211>
- Płóska I., 2007, *Rynek Główny w Krakowie – ekspozycja podziemi dla wielkiego muzeum*, „Wiadomości Konserwatorskie” 22, s. 97–101, <https://suw.biblos.pk.edu.pl/downloadResource&mId=199679> [03.09.2018]
- Podziemna Trasa Turystyczna Rzeszowskie piwnice*, b.r., Rzeszów, www.rzeszow.pl/file/21944/folder%20trasa.pdf [05.09.2018]
- <http://podziemia.pl/> [12.09.2018]
- Romańczuk R., 2016, *Architektura kościoła reformatów w Węgrowie jako przykład adaptacji teologicznych i architektonicznych zasad budowy świątyń reformackich*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy”, Nr 8, s. 375–391, <http://www.drohiczyntn.pl/images/DPN08/375-391Romanczuk.pdf> [05.09.2018]
- Stabrowska D., 2001, *Zaplecze gospodarcze (piwnice) przy kolegium jezuickim w Pułtusku: wyniki rekonesansu prowadzonego przy współudziale studentów Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku w październiku 1996 r.*, „Rocznik Mazowiecki” 13, s. 97–109, http://mazowsze.hist.pl/17/Rocznik_Mazowiecki/385/2001/12582/ [05.09.2018]
- Stojak G., 2017, *Rewitalizacja Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu w latach 2009-2014. Część I. Stan badań i literatura*, „Wiadomości Konserwatorskie” 52, s. 96–110, doi:10.17425/WK52PRZEMYSL
- <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2018-roku,7,15.html#> [27.07/2018]
- Urzykowski T., 2018, *Praga-Północ. Katownia NKWD przy Strzeleckiej pod ochroną. Konserwator zabytków wpisał ją do rejestru*, „Gazeta Wyborcza” z 30.04.2018, dostępne: <http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,23338380,praga-polnoc-katownia-nkwd-przy-strzeleckiej-pod-ochrona-konserwator.html?disableRedirects=true> [23.09.2018]
- <http://wroclaw.naszemiasto.pl/artukul/mural-zdobi-centrumwroclawia,3914572,artgal,t,id,tm.html> [30.07.2018]
- <https://www.visitstockholm.com/see--do/attractions/art-in-the-subway/> [30.07.2018]

Urban tourism goes underground.

Cellars and undergrounds in tourism – an introduction

Keywords: urban undergrounds, underground tourist attraction, underground tourist route, urban space

Abstract

Day by day, urban tourism space fills up and becomes more complex. It is created by tourist attractions, more and more staged to initiate tourist needs then to fulfill already existing. Recently in Poland, urban undergrounds appeared significantly in tourism, among them mostly post-mines but also cellars, crypts, dungeons, shelters and many others. In the paper we tried to accumulate basic information and organize it so as to estimate urban undergrounds' resource and diversity, and to propose their systematics. Another subjects of the paper's interests was the analysis of the ongoing ways of adaptation and usage for tourism needs. Emphasis was put here on identification of problems which occur at the stage of realization of an adaptation project and what's more during utilization of undergrounds in the specific way.